

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 78 Temmuz 2021 & Volume: 14 Issue: 78 July 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE LÜLENİN TÜTÜN İLE İLGİLİ KULLANIMI VE NÂBİ DİVÂNINDA BU KULLANIMA ÖRNEK LÜLE REDİFLİ BİR GAZEL

THE USE OF TULIP RELATED TO TOBACCO IN CLASSICAL TURKISH POETRY AND AN EXAMPLE OF THIS USE IN NÂBİ

Yahya Yüksel*

Öz

Değerli taşlar; çok eski dönemlerden beri maddi değerinin yanında, süs eşyası yapımında, takı malzemesi üretiminde kullanılmış, bazen de sağlıkla ilgili durumlarda şifa kaynağı olarak görülmüştür. Tüm bu özellikleri, taşlara her devirde insanlar tarafından ilgi gösterilmesini ve taşların toplumsal hayatın bir parçası olmasını sağlamıştır. Toplumsal hayat ve bu hayata ait unsurlardan biri olan lüle, klasik Türk şiirinin anlam dünyası içerisinde kendisine oldukça geniş ve ayrıntılı bir yer bulmuş; yaşadığı devir ve toplumun her türlü duyuş, düşüncü, inanış ve değerlerini kendine konu edinmiş olan klasik Türk edebiyatı şairlerinin şiirlerinde malzeme olarak kullandığı bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Bu çalışmada lülenin tanımı yapıp lüle taşına verilen çeşitli isimler, taşın özellikleri, tarihi gelişimi ve ticari önemi anlatılmış; ayrıca lüle taşının çıkarıldığı ülkeler, ülkemizde çıkarıldığı şehirler ve bu taştan yapılan eşyalar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra lülenin klasik Türk şiirinde tütün ile ilgili kullanımı üzerinde durulmuş ve Nâbî'nin tütünlü ilgili anlamıyla kullandığı lüle redifli gazeli incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, lüle, lüle taşı, Nâbî.

Abstract

Precious stones have been used in the making of ornaments and jewelry materials since ancient times, and sometimes seen as a source of healing in health-related situations. All these features have enabled the stones to be taken care of by people in every period and the stones to be a part of social life. Social life and one of the elements belonging to this life, stone ring, has found itself a very wide and detailed place in the meaning world of classical Turkish poetry; It was a material used in the poetry of classical Turkish literature poets, whose era and society adopted all kinds of feelings, thoughts, beliefs and values. In this study, the definition of the ringlet and various names given to this stone, the properties of the stone, its historical development and commercial importance will be explained. In addition, information will be given about the countries where meerschaum was extracted, the cities where it was extracted in our country and the items made of this stone. Then, in the classical Turkish poetry of the ringlet, the use of tobacco and water, other than the meaning of the hair ringlet, will be emphasized and the ringlet rediferous gazelle used by Nabi in terms of tobacco will be examined.

Keywords: Classical Turkish poetry, smoking pipes, meerschaum, Nâbî.

GİRİŞ

Gerek İslamiyet öncesi döneme ait Türk mitolojisi ve kültüründe gerekse İslamiyet sonrası İslam medeniyetiyle yoğrulan toplum hayatında kendisine oldukça geniş ölçüde yer bulan değerli taşlar ve madenler; kendi zevk ve anlayışını yaşadıkları toplumun ve bu toplumun insanının beğenisinden bağımsız düşünmeyen, insana ait ne kadar malzeme varsa bunların hepsini maddi-manevi, soyut-somut her yönüyle şiirlerinde ele alan klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından malzeme olarak kullanılmıştır. Kuşkusuz bu durumda âşık veya şair için en değerli varlık olan sevgilinin yine değerli nesnelere ifade edilmesinin etkisi olmuştur.

Usta eller tarafından işlendiğinde hem göze hem gönle hitap eden, estetik sanat ürünlerine dönüşen, bazen de zenginlik göstergesi olarak kullanılan bu değerli taş ve madenlerden biri olan lüle, klasik Türk şiirinin ustaları şairler tarafından yine göze ve gönle hitap eden şiirlerinin değerine değer katan bir unsur olmuştur.

Şiirlerde *âteş*, *âteş-i sûzân*, *bezm*, *çubuk lülesi*, *dehân*, *duhân*, *duhân-sûz*, *gürûh-ı safreviyân*, *içmek*, *ihvân*, *leb*, *lebîb*, *lüleci*, *lüle çamuru*, *mizâc-ı balgamîyân*, *meclis-i rindân*, *tömbeki*, *tütün*, *yakmak*, *yârân* gibi kelime ve tamlamalarla tütün ile bağlantılı olarak kullanılmıştır.

Döneminde şiire yeni bir soluk getiren, klasik şiire damgasını vuran, bir ekol ve okul oluşturan, hikemi üslubun büyük temsilcisi Nâbî de yaşadığı toplumun nabzını tutan bir şair olarak bu madeni kendine has üslubuyla şiirinde işlemiştir. Çalışmada konu üç bölüm olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde lüle ve ismini içine tütün konulan ve tütün çubuğunun ucuna takılan lüleden alan lüle taşı hakkında bilgi verilecek, ikinci bölümde klasik Türk şiirinde lüle-tütün ilişkisi üzerinde durulacak ve üçüncü bölümde Nâbî'nin lüle redifli gazeli incelenecektir.

1. Lüle ve Lüle taşı

a) Lülenin Tanımı

Farsça kökenli bir kelime olan lüle, sözlük ve ansiklopedilerde *tütün çubuğu*, *nargile*, *pipo v.b. nin ucuna takılan ve tütün konulan yuva* (MEB 1996: III/1867; TDK 1998; 1474); *çeşme, musluk gibi şeylere takılan boru* (Devellioğlu 2012: 637); *çeşmelerde, su bardaklarında, hamamlarda bulunan* (Asım 2009: 492); *çeşme, musluk ve emsaline takılan küçük boru ve çubuğun başına takılan tütün zarfı* (Naci 2009; 359); *çubuğun ucuna takılıp tütünle doldurulan, pişmiş topraktan vesâir mevâddan küçük kap* (Sami 2015: 963); *boru* (Kanar 2015: 770); *eskiden su borularının ağzına, suyun aktığı yere konulan ölçülü boru* (Turani 1975: 82); *piponun nargilenin vb. ucuna takılan ve içine tütün doldurulan genişçe ve çukur bölüm* (Büyük Larousse 1986: XV/7596); *çubuk veya nargileden tütün ve tömbekinin konulduğu yer* (Büngül Ty.: 11-12) şeklinde tanımlanmakta ve açıklanmaktadır.

Yine sözlüklerde *halka gibi dürülmüş şey*, *saç lülesi* (Sami 2015: 963); *Türkçesi emzik olan* (Asım 2009: 492); *su ölçüsü* (Naci 2009; 359); *bir akar su ölçü birimi*, *saç kıvrımı*, *kıvrım*, *bukle*, *namlu*, *iplik ve yün vb. şeylerin çile şeklinde kıvrılmış parçaları*, *bükülüp dürülmüş şey* (MEB 1996: III/1867); *kağıt külah* (Devellioğlu 2012: 637); *saç kıvrımı* (TDK 1998; 1474) gibi farklı tanımları yapılmakla birlikte çalışmanın konusu lülenin tütün ve su ile ilgili olan anlamıdır.

b) Lüle taşına Verilen İsimler

Lüle taşına, ülkemizde Eskişehir'de çıkarıldığı ve Türkiye'deki en önemli yatakları burada bulunduğu için *Eskişehir taşı*; dış görünüşünün deniz köpüğü veya sabun köpüğüne benzerliğinden dolayı tüm dünyada Almanca "Meerschaum" (deniz köpüğü) olan yaygın adı ile *denizköpüğü*; renginden ve değerinden ötürü *beyaz altın* ve *magnesit*; taşı çıkaran ustalar tarafından *aktaş*, *patal*, *patal taşı*; uzun yıllar lüle taşı ticaretinin merkezi konumunda olan Viyana'dan dünyanın diğer yerlerine ihraç edilmesi, bu ülkenin lüle taşı ticaretini tekelinde tutması dolayısıyla uluslararası pazarlarda *Viyana taşı*; sigara ağızlığı yapıldığı için lüle taşı ve eski Uygur Türkçesinde Tolay köpüğü adı verilen Meerschaum kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki karşılığından dolayı *derya köpüğü*; sepia (mürekkap balığı) kemiğine benzer görünüşü ile *Sepiolit*; içme, lüle, yuvarlak, çubuk, nargile ve çeşmelerin ucuna takılan yuvarlak kısım anlamına gelen istika kelimesinden hareketle halk arasında *Estika Taşı* (Algan 2015: 3; Bilgen 2006: 18; Bilim 1997: 91; Erkaplan 2000: 63; İşcan Ty.: 12; Taşlıgil ve Şahin 2011: 439) gibi isimler verilir. Ayrıca Lârendevî Siyâhî tarafından 1615 yılında yazılmış bir tıp sözlüğü olan *Lügat-i Müskilât-ı Eczâ* adlı eserde *câmûrâ*, *âzerfiyûn*, *ezarikis*, *hüsn-i yûsuf*, *izar-ı efyun*, *kef-i deryâ*, *kerem-i eyyûb*, *kusbûr*, *seceretü'l-kef*, *zebedü'l-bahr* gibi isimler verildiği de görülmektedir (Murad 2009'dan Tokat 2014: 333). Pipo yapımında en çok tercih edilen taş olması ve tütün çubuğunun ucuna takılıp tütün içiminde kullanıldığı için bu

taş lüle taşı ismini almıştır. Bu değişik adlar; onun değerini, rengini, çıkış merkezini ve ağırlıkla kullanıldığı alanı ortaya koymaktadır (Tekin 1972: 250).

c) Lüle taşının Özellikleri

Lüle taşı, mannezyum ve silisyum esaslı ana kaya parçalarının yerin çeşitli derinliklerindeki başkalaşım katmanları içinde hidrotermal etkiyle hidratlaşması sonucu oluşmuş bir çeşit kil; 2-2,5 Mohs sertlikli ve özgül ağırlığı 2 olan bir sulu magnezyum silikat mineralidir. Rengi genellikle mat ve beyaz, bazen de açık krem ve gri olur (Ana Britannica 1989: XV/50; Bozkurt 1989: 193; İşcan Ty: 8; Kazancı ve Gürbüz 2014: 27;). Ocaktan ilk çıktığında hafif nemli ve peynir gibi yumuşaktır. Nemli olduğu ölçüde kolay işlenebilir. Hava ve güneşle temas edince kurur. Kurduğunda yüzebilecek bir hal alır. Su ile ıslatılır, işlenmesi kolaylaşır ve bu haliyle kolaylıkla şekil verilebilir. Islatıldığı zaman aşağı yukarı bir sabun sertliğine gelir. Bu da taşın işlenmesini kolaylaştırır. Çıkarılıp açıkta bırakılırsa emici özelliğinden dolayı sertleşir. Ancak ıslak bez içerisinde saklanırsa sertleşmez veya su ile ıslatılırsa tekrar yumuşar (Algan 2015: 3; Bilim 1997: 91; Taşlıgil ve Şahin 2011: 437; Tunçbilek 2014: 92; Turani 1975: 82;).

Taşın bu özelliğiyle ilgili bazı yabancı seyyahlar da Eskişehir'e geldiklerinde gördüklerini seyahat notlarında ifade eder. 20. yüzyılın başlarında şehre gelen Von Eisenstein adlı bir gezgin, eserinde ... *lületaşının bazen fındık büyüklüğünde bazen de karpuz büyüklüğünde çıkarıldığını, bunun için dikkatlice kazıldığını, topraktan arındırıldığını, güneşte kurutulduğunu, temizlendiğini ve sonrasında flanel (ketenle yünden dokunan kumaş) ve balmumu ile parlatıldığını anlatmıştır.* (1912'den Yılmaz ve Yetgin 2018: 176).

d) Lüle taşının Tarihiçesi ve Ticari Önemi

Lüle taşının ilk kez ne zaman kullanıldığına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Yapılan arkeolojik çalışmalar bu madenin ilk olarak M.Ö. 18. yüzyılda kullanıldığı göstermektedir. Eskişehir'e bağlı Çavlum Köyü'nde 1999 ve 2002 yılları arasında, Eskişehir Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. A. Nejat Bilgen'in yönetiminde yapılan kazı çalışmalarında lüle taşından yapılmış bir adet damga mühür bulunmuştur. MÖ.18. yüzyıl ortalarına tarihlenen lüle taşı mühür, bir eser olma niteliğiyle, Anadolu'da bulunmuş en eski lüle taşı eser örneği olarak kabul edilmektedir. Buluntuların varlığı, Eskişehir Bölgesi'nde bugün önemli bir maden olarak karşımıza çıkan lüle taşının, bölgenin ilk yerleşimlerinden beri bilinen ve kullanılan bir hammadde olduğunu göstermektedir (Bilgen 2006: 17-19; Algan 2015: 5-6).

Arkeolojik buluntulardan başka lüle taşı ile ilgili ilk yazılı bilgilere 12. yüzyılda rastlanmaktadır. Arap seyyah Ali B. El Herevi Eskişehir'e uğramış (1173) ve yazdığı seyahatnamesinde (Kitab al-İşarat ila-Marifat Ez-Ziyarat) lüle taşının işletilmekte olduğundan bahsetmiş fakat taşın kullanım alanıyla ilgili bilgi vermemiştir. (Algan 2015: 6; Taşlıgil ve Şahin 2011: 440; Tekin 1972: 251) Cahit Bilim bu durumla ilgili "... *Anadolu Selçuklulari Dönemine denk gelen bu tarihte tütün ve tütün içme söz konusu olmadığından bu maden su yolları, su kapları, çeşme gibi su ile ilgili v.b. aletler yapımında kullanılmış olsa gerektir.*" şeklinde bir açıklama yapar (1997'den Algan 2015: 6). Bu eserin ardından uzun zaman lüle taşı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz.

Taşın ticari önemi tütün kullanımına başlanmasıyla birlikte artmıştır. Afrika kökenli bir bitki olan tütünün kökeni sekiz bin yıl öncesine kadar inmektedir. Kızılderililerin ataları tarafından Amerika kıtasına taşınan ve zamanla orijinal bitkisi kaybolan tütün, Amerika kıtasının Kristof Kolomp tarafından keşfinin ardından Avrupa başta olmak üzere Batı Afrika, Mısır ve Doğu Akdeniz'de de tanınmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da hızla yayılan tütün içme alışkanlığı pipo sektörünün doğmasını sağlamıştır. En uygun pipo malzemesi olarak da kolay işlenebilme ve emicilik özelliğiyle Eskişehir'de dünyanın en kaliteli çıkarılan lüle taşı ön plana çıkmış ve bu taşın Avrupa'ya ihracı başlamıştır. Tütün içme alışkanlığı Osmanlı'da da 17. yüzyılın başlarından itibaren popüler olmaya başlar. Tütünü Osmanlı topraklarına ilk olarak sağlığa faydalı bir bitki olduğu inancından hareketle İngilizler getirir ve tütünü bir ilaç olarak tanıtır. Önce Selanik'te yetiştirilmeye başlanan tütün buradan imparatorluğa dağılır. Avrupa ve Osmanlı'da tütün içmenin yaygınlaşmasıyla birlikte Eskişehir taşının pipo üretimi için kullanılması süreci hızlanmış, bu taşta da lüle taşı adı verilmiştir (Ayhan 2010: 51; Cengiz 2011: 21-23; Eskişehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü 2014: 6-9; Goodman 1993: 17'den İnanan ve Şahin 2016: 36-37; Kalaycı ve Öztürk 2017: 7-10).

Lüle taşının dünyada en kaliteli Osmanlı topraklarında, Eskişehir'de çıkarıldığı halde, ülke içerisinde tütün içiminde -lüle taşından üretilen pipolar hariç- Tophane lüleleri kullanılmıştır. Tophane lülesi olarak bilinenler taştan değil kilden yapılmış ve bu lüleler kaliteleri sayesinde dünya çapında bir ün kazanmıştır. Kuşkusuz Osmanlı topraklarında tütün içiminde, Eskişehir lülesi haricinde, Tophane'de yapılan kil lülelerin kullanılmasında bu taşın Osmanlı'nın ilk ihracat ürünü olmasının ve ihracından yüklü miktarda altın kazanılmasının etkisi olmuştur (Algan 2015: 7; Bilim 1997: 92; Eskişehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü 2014 : 5; Gümüşsoy 2013: 169; İnanan ve Şahin 2016: 37).

Lüle taşının çıkarılması, işletilmesi, eşya yapımı, ihracı ve dolayısıyla bir sanayi sektörü olarak ekonomiye katkısı XVIII. ve XIX. yüzyılda daha çok olmuştur. XVIII. yüzyılda Türk tüccarları Avrupa'daki fuarlara lüle taşı ürünleriyle katıldılar. Avrupa'da lüle taşına ilgi artınca, birçok kentte lüle taşı atölyeleri açıldı ve ürünler fuarlarda sergilendi. Lüle taşı işletmeciliği ve ihracı da devlet tekelinde olmuştur. Eskişehir'den tüccarlar tarafından satın alınan taşlar hayvanlarla İstanbul'a getirilmiş ve bu güzergâha da *Lüle taşı Yolu* denmiştir. İstanbul'a gelen lüle taşları Buradan Avrupa'ya ve özellikle de vergi almadığı için Viyana'ya gitmiş, Avusturya bu sayede lüle taşı işletmeciliğinin ve ticaretinin merkezi olmuştur. Osmanlı ve Avrupa'da yaklaşık iki yüz sen süren lüle taşı modası 20. yüzyılın başlarından itibaren sönmeye başlar. Osmanlı'nın Balkan Savaşına girmesiyle İstanbul-Viyana arasındaki alışveriş sekteye uğramış ve ihrac neredeyse durmuştur. Kuşkusuz bu durumda en etkili unsurlar 1. Dünya Savaşı ve Osmanlı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının yıkılması olmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 2. Dünya Savaşı ve bunlara bağlı olarak değişen dengeler lüle taşı ihracatını olumsuz etkilese de ihracat miktarı zaman içinde artmıştır. 1954 yılında Maden Kanunu kapsamına alınan lüle taşının ham şekilde ihracı 1967 yılında yasaklanmıştır. Yasaklanmasında rezervin sınırlı ve iç talebin çok olması etkili olmuştur. Günümüzde ise yarı mamul veya mamul olarak ihrac edilmeye devam edilmektedir (Bilim 1997: 93-94; Bozkurt 1989: 192-194; Eskişehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü 2014: 16; Kazancı ve Gürbüz 2014: 27; Taşlıgil ve Şahin 2011: 439-441; Tekin 1972: 252-253).

Günümüzde lüle taşı, coğrafi işaretler kapsamına alınarak tescillenmiş ve literatüre "Eskişehir Lüle taşı" olarak geçmiştir. Coğrafi işaretler kapsamına alınmasıyla birlikte bu cevherimiz hem ülke tanıtımında hem de kalitesinin korunmasında Avrupa Birliği güvencesi altına girmiş bulunmaktadır (Taşlıgil ve Şahin 2011: 439).

e) Lüle taşının Çıkarıldığı Ülkeler ve Ülkemizde Çıkarıldığı Şehirler

Lüle taşı üretiminin yapıldığı ülkeler Türkiye, Eski Yugoslavya (Sırbistan), Çekoslovakya (Çekya), Yunanistan, Avusturya, Avustralya, İspanya, Rusya, Fransa, Amerika, Fas, Madagaskar, Hindistan, İran, Macaristan, Somali, Tanzanya, Meksika ve Kenya'dır. Dünyada lüle taşı yatakları bakımından Türkiye 1. sıradadır. Türkiye'de ise Eskişehir haricinde Çanakkale, Bursa ve Kütahya şehirlerinde de bu taş çıkarılmaktadır (Algan 2015: 4; Tekin 1972: 250).

f) Lüle taşından Yapılan Eşyalar

Lüle taşından ilk üretilen eşyalar nikotini emme özelliğinden dolayı sigara ağızlığı, çubuk ve pipo olmuştur. Çeşitli büyüklüklerde yer altından çıkarılan lüle taşından tespih, kolye, broş, küpe, bilezik, teşbih, biblo ve heykelcik gibi süs eşyası ve takılar da üretilmektedir. Ayrıca taşın işleniş esnasında ortaya çıkan tozu, çeşitli kimyasallarla preslenip sıkıştırılarak süs eşyası yapımında kullanılmaktadır.

2. Klasik Türk Şiirinde Lüle ve Tütün

Kuşkusuz tütün, Osmanlı topraklarında yaygın olarak kullanılmaya başladığı 17. yüzyılın başından itibaren günlük hayatın vazgeçilmezlerinden olmuş, özellikle keyif ehli tiryakiler arasında kendine hatırı sayılır derecede yer bulmuş ve dost meclislerinin vazgeçilmezlerinden olmuştur.

Bezm; içkili, eğlenceli meclis ve toplantıların adıdır. Bu meclise değerini katan unsurlara bezm aletleri denir. Ebûbekir Celâli, bezmin vazgeçilmez unsurlarından olan şarap, sürahi, kadeh ve afyon gibi bezm aletleri arasında tütün, nargile ve lüleyi de sayar:

Âlât-ı bezmi dün gece havzın kenârına
Dizdik yem-i siyâh idi san havz içinde mâ
Mûm oldu varne nergile döndi kavarnaya
Mangalyelendi lüle-i çûb-ı duhân anâ

(Ebûbekir Celâli, Kıt'a-58)¹

Bezm aletlerine ait keyif verici maddeleri kullanan tiryakilerin bunları ellerinden düşürmemelerinin en önemli nedeni bu maddeleri tüketmekten aldıkları keyiftir. Lebîb, ellerindeki tütün lülelerini keyif almak için tüttüren tütün tiryakilerinin hallerinden bahseder. Beyitte ayrıca, tütün ve diğer keyif verici maddeler satıldığı için *Tiryaki Çarşısı* olarak bilinen, Mimar Sinan tarafından yapılmış Süleymaniye Külliyesi'ndeki sıra dükkanlara değinilmiştir. Elleri çubuklarıyla bir araya veya yan yana gelip keyif yapan tiryakilerle bu çarşıdaki sıra dükkanlar arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur:

Her biri elde çûp duhânıyla keyfine
Tiryâki çârşusu gibi vermekdedir nizâm

(Lebîb, Kıt'a-7/3)

¹ Kıtâ, şu kitaptan alınmıştır: Şentürk, Ahmet Atilla (2017). Osmanlı Şiir Kılavuzu. Cilt 2, s. 578. İstanbul: OSEDAM.

Ancak bu durum bazen değişebilir ve tiryakiler içinde buldukları sıkıntılı durumdan kurtulmak veya bu durumu unutmak arzusuyla da tütün içebilir. Ahmet Nâmî, insandaki bu psikolojik hali anlatır:

Lûle düşmezse n'ola destümden
Sanmañuz kim idem safâ-yı duhân
Aña dūd-ı derûnumı koşarın
Râhat olur biraz dil-i sūzân

(Ahmet Nâmî, Rubai, 14)

Azmizâde Hâletî de aynı durumu dile getirir. Dost meclislerinde insanların bir araya gelmesinin nedeni lüle ellerinde tütün içmek değil, gönüldeki sıkıntıyı ortadan kaldırmaktır ki tütün onlar açısından sıkıntılarını gidermek için en büyük yardımcısıdır:

Sanman ki duhân içmek için lüle tutarlar
Her kûşede kim cem' olalar bir yire ihvân
Gam murgı komaz kim yetiše mîve-i maksûd
Ağzı tefini aldı bugün agzına yârân

(Azmizâde Hâletî, Kıt'a 94)

Osmanlı topraklarında tütün kullanımının artması, bununla beraber afyon ve tütün gibi keyif verici maddelerin toplumsal düzeni bozduğu gerekçesiyle devlet tarafından yasaklanması şairler tarafından dile getirilen hususlardan biri olmuştur. Sümbülzâde Vehbî, yaşadığı dönemde tütün içmenin yasak olduğuna dair ipucu verdiği beyitte elindeki kalem ve kağıtla lüle ve tütünü mukayese eder. Ona göre elinde kalem ve kağıt olduğu için feleğin kendisine cefa etmesi, yine elinde lüle ile tütün içerken onu yakalayan ve yasağı devlet adına takip eden şahne adlı kolluk görevlisinin kendisini görmesi aynı şeydir. Burada inzibat memuru olan şahne, felek gibi olumsuz bir tip olarak gösterilmektedir:

Elümde hâme vü kâğıd görüp gerdûn cefâ itdi
Elümde şahne gûyâ lüle vü berg-i duhân buldı (Sümbülzâde Vehbî, K. 20-76)

Lüle yapımında lüle taşı kullanıldığı gibi pişmiş topraktan ve kilden yapılan lüleler de Osmanlı döneminde oldukça yoğun bir ilgi görmüştür (İnanan ve Şahin 2017: 38). Tırsî aşağıdaki beyitte çamurdan, kilden yapılan lüleden bahseder:

Benüm gibi sırik hammâli girmez bezm-i irfâna
Meğer lüle çamuru ile tahmîr ola bu gilhâ (Tırsî, G. 8-3)

İmparatorluk sınırları içindeki lülenin üretim merkezlerinin başında, Kırklareli ili gelmektedir (İnanan ve Şahin 2016: 38). Günümüzde Kırklareli iline bağlı bir ilçe olan Vize, Osmanlı döneminde Edirne vilayetine bağlı bir kazadır (Sezen 2017: 792). Yine Tırsî, Osmanlı'nın önemli ihrâç maddelerinden olan toprak lülelerin yapıldığı bu merkez hakkında belge niteliği taşıyacak beyitte Kırklareli'nin Vize ilçesini zikreder:

Vize toprağı olup pişse yoluyla lüle
Ol güzel kullanılır gayrı döner pûlâda (Tırsî, G. 165-3)

Sümbülzâde Vehbî ise tütün içilen çubuğun şekli hakkında fikir verir. Çubuk; imâme denilen ağızlık, ince uzun çubuk kısmı ve tütünün konulup ateşle yakıldığı lüle kısmı olarak üç parçadan oluşur. Lüle içindeki tütünün yanması, sevgilinin dudaklarının çubuk imamesine dokunması ve hararetiyle onu tutuşturması sayesinde olmuştur. Ayrıca beyitte, lüledeki tütüne yanması için ateş konulmasına da işaret edilmektedir:

Pür âteş olur lüle nezâketle imâme
Bûs eyler iken la'l-i leb-i yârı görünce (Sümbülzâde Vehbî, G. 223-2)

Lüleye takılan çubuklar ise genellikle gül ve yasemin ağacından yapılırdı (Şentürk 2017: 577) Tırsî'ye ait beyitte de lüleye takılan *ûd-ı mâverdî*, yani gül ağacından bahsedilir:

Ûd yerine lülesine bir ağaç soksam gerek
Ûd-ı Mâverdî değül ûd-ı Kamârî olmasun (Tırsî, G. 158-4)

Keçecizâde İzzet Molla, Mihnetkeşân adlı mesnevisinde Lüleburgaz'dan bahsederken lüle ile bu ilçenin ismi arasında ilgi kurar:

O gün Lüleburgazı oldukda cây
Uzanmışdı çüb-ı duhân gibi pây (Keçecizâde İzzet Molla, Mihnetkeşân-3885)

Lüle satma işini yapan esnafa da lüleci denmektedir. Bir sonraki beyitte ise İzzet Molla, Lüleburgaz'da yüzü güneş gibi parlak, Allah'ın güzelliğini arttırmasını ve âşıklarını dileklerine kavuşturmasını istediği, dükkânında esnafılık yapan lüle satıcısı bir dilberden bahseder:

Gezip ol diyâr-ı neşât-âveri
Ne gördüm ki bir lüleci dil-beri (Keçecizâde İzzet Molla, Mihnetkeşân-3886)

Lüle, sevgiliye ait güzellik unsurlarıyla da bir arada kullanılmaktadır. Kıvrım, dalgalı veya karışık olmasından dolayı sevgilinin saçına benzetilen sünbül, edebiyatımızda ayrıca lüleden çıkan duman şeklindeki görünümünden dolayı dumana benzetilir. Beyitteki *sünbül-i müşkîn* tamlaması *lüleden çıkan misk kokulu tütün dumanı* anlamına gelir. Buradan hareketle eski devirlerde lülede içilen tütünlere tat ve güzel koku vermesi amacıyla misk gibi maddeler katılması (Şentürk 2017: II/577-578) geleneğine yapılan işaret görülebilir. Âşığın sevgilinin la'l dudağını düşünmesi onun için tütün, nargile ve şarap içmek için yeterli bir nedendir. Beyitte ayrıca *la'l dudak-mey* (kırmızı) ve *sünbül-tütün dumanı* (siyah) arasındaki renk ilgisini de unutmamak gerekir:

Yâd-i la'liyle eger içsem olur tenbâkû
Nârgil şişe-i mey sünbül-i müşkîn lüle (Sâmî, G. 121-3)

"Duhân" kelimesinin duman anlamından başka tütün anlamı da vardır. Bu beyitte de *sünbül-duhân-lüle* ilişkisi renk bakımından dikkati çekmektedir. Lüleden çıkan tütün dumanı anlamına kullanılan sünbülün rengi mavi olarak ele alınmış ve *sünbül-sevgili* benzerliğine dikkat çekilmiştir. Sevgili, lüle çubuğuyla tütün içtiğinde dudağının feyziyle mavi renkli duman çıkmaktadır:

Duhânı içdüğünce feyz-i la'lüñ ey büt-i gûyâ
Sifâl-i lüleden bir sünbül-i mâ'î ider peydâ (Ahmed Nâmî, G. 23-1)

Azmizâde Hâletî, sevgiliyi huriye benzettiği beytinde lülenin tütün çubuğu ve çeşme musluğu anlamlarını kullanmıştır. *Kevser* ve *hûr* kelimeleriyle cennet mazmununun oluşturulduğu beyitte hûri gibi güzel yüzlü sevgilinin ağzına tütün içmek için çubuk almasıyla çeşmeye Kevser gibi sular akıtması için takılan lüleler arasında ilişki kurulur ve lülenin hem tütün çubuğu hem de çeşme musluğu anlamı birlikte kullanılır:

Agzına aldı dütün lülesin ol hûr-likâ
Çeşme-i Kevser'e bir lüle komuşlar gûyâ (Azmizâde Hâletî, G. 14-1)

Osmanlı'da her kesimden insan gerek umuma açık yerlerde gerekse kapalı mekanlarda tütün içmek için lüle kullanmıştır. Her ne kadar lüleler erkeklere has bir eşya gibi algılansa da bayanlar tarafından da kullanılmıştır. Bayanlar toplum yapısı itibarıyla daha çok kapalı mekanlarda lüleyi kullanmıştır (İnanan ve Şahin 2017: 36). Ancak beyitte Tırsî, bunun tersi bir tablo çizer. Zira sevgili yolda yürürken, herkesin gözü önünde elinde çubuk lülesi tutmaktadır:

Yâri gördüm geliyor elde çubuk lülesi boş
Gel kuzum toldurayum çıkmayasın hiç boş (Tırsî, G. 169-7)

Nev'î-zâde Atâyî, sevgilinin dudakları arasına aldığı tütün lülesi ile kiraza benzettiği iki dudağı arasında ilgi kurar:

Döndi ser-i çüb üzre iki dâne kirâsa
O lebler ile lüleyi alınca dehâne (Nev'î-zâde Atâyî, G. 217-3)

Ahmet Nâmî de sevgilinin dudağındaki ney ve lüleyi onun güzelliğinin hazinesini bekleyen yılanı benzetir:

Ney ü lüle degüldür genc-i hüsne pâsbân olmuş
Bir ef'îdür dehânında dem-â-dem olur âteş-zâ (Ahmet Nâmî, G. 23-2)

Sevgiliyi verd-i handân olarak nitelendirdiği beyitte Atâyî, onun elinde henüz yanmış bir lüle tutmasını gül dalı üstünde goncanın yeni açmasına benzetir:

Döner bir nev-şükufte goncaya şâh-ı gül üstünde
Elinde tâze yanmış lüle tutsa verd-i handânım (Nev'î-zâde Atâyî, G. 158-2)

3. Nabi ve Lüle Redifli Gazeli

Bu bölümde Nâbî'nin lüle redifli gazelinde lülenin ele alınışı üzerinde durulacaktır. Gazelinde Nâbî, lüleyi tütün çubuğu anlamıyla kullanmıştır.

İlk beyitte şair elinde çubuğu, lülesine tütün koyup yakan ve onu içen ay yüzlü sevgiliden bahseder. Lüle bu haliyle onun güzelliğine güzellik katan bir süstür. Lüle, sevgiliye kavuşmak için bir vasıtayken sevgilinin dudağını, elini ona dokundurması ve nefesini ona üflemesi nedeniyle de âşık için rakip sayılmaktadır:

O mâh-rûy-ı duhân-sûza zîbdür lüle
Visâle vâsıdadur hem rakîbdür lüle (Nâbî, G.727-1)

Bu beyitte keyif verici bir madde olan tütünün içen insana verdiği rahatlama duygusundan bahsedilir. Ona kavuşan gönüller rahata erer, huzura kavuşur. Lüle, insanı kendisine bağlayan dumanıyla eğlence meclisinin vazgeçilmezidir:

Olur visâli ile âremide hâtırlar
Nedîm-i hoş-nefes-i dil-firîbdür lüle (Nâbî, G.727-2)

Beyitte *taşa vurmak* deyimiyile lüle içindeki tütünü tutuşturmak için eski devirlerde kullanılan çakmak taşı ile ateş yakma geleneğine bir işaret vardır. Ayrıca *neçip* kelimesinin *soyu, nesli temiz* anlamı düşünüldüğünde lüle taşının doğal bir taş olduğu da akla gelir:

Komaz dilinde keder taşa ursalar başın
Yine muhâlefet itmez necîpdür lüle (Nâbî, G.727-3)

Tütüne olan düşkünlük, bu bitkinin Osmanlı topraklarına geldiği dönemden bu yana görülen bir durumdur ve beyitte, günümüz içinde geçerli olan tütün tiryakiliğinden bahsedilir. *Dehân* kelimesiyle tütün çubuğunun ucuna takılan imâme, *kîse* ile de lülenin içindeki tütün kastedilmektedir. İnsanlar lüleye daima ilgi gösterir ve halkın gözü daima onun üzerindedir. Bu nedenle lüle daima halk nezdinde itibarlı bir yerde durur:

Gözi dehânı ile kîsesindedür halkun
Hemîşe vakf-ı firâz ü nişîbdür lüle (Nâbî, G.727-4)

Lüle aynı zamanda ticari bir metadır. İnsanların tütün içme alışkanlığı nedeniyle lülenin her dönemde değeri çok olmuştur. Ancak devlet tarafından bazen yasaklar konmuş ve tütün içme yasaklanmıştır. Beyitte yer yer uygulanan tütün yasaklarına ve kolluk kuvvetleri tarafından yasak zamanlarında tütün içerken yakalananların ellerinden çubukların ve lülelerin alınmasına işaret vardır. Muhtemelen kanun görevlileri tarafından yakalandıklarında tiryakilerin ellerinden alınan tütün çubuğu ve lüle yere atılıp kırılmaktaydı:

Gehî ayâğa çalarlar metâ'-ı râyic iken
Tahammül itmede ammâ 'acîbdür lüle (Nâbî, G.727-5)

Burada tütün çubuğunun bölümlerinden bahsedilmektedir. Çubuğun ağız kısmına *imâme* denir. Lüle ise çubuğun alt kısmına takılır. İçen kişi ise imâmeye üfleemektedir:

İmâme ağzın öper ateşine lüle yanar
Bu kârgâh-ı cezâda garîbdür lüle

(Nâbî, G.727-6)

Toplumda tütün içenlere karşı her devirde menfî yönde bir bakış açısı oluşmuş ve bu durum tütün tiryakilerine karşı bazı kesimler tarafından olumsuz bir yaklaşım sergilenmesine sebep olmuştur. Tütün içmeye olumsuz yaklaşanlar için bu durum basitlik ve sıradanlığın göstergesi olsa da lüle, içenin dudağına yakışmaktadır:

Eğerci meşrebi yâbisce gösterür ammâ
Velik bûse-i lebde lebibdür lüle

(Nâbî, G.727-7)

Burada tiryakilerin bağımlılığı dile getirilir. Lüle, tiryakilerin ellerinde ve dudaklarında sürekli dönmektedir, onların vazgeçilmezidir. Tiryakiler lüleyi sabırsızca yakmak, lüle ise aynı istekle tiryakilerin dudağında yanıp tütmek ister. Bu haliyle lüle, dost meclisinin bir parçasıdır:

Müdâm devrde dest ü dehân-ı yârânı
Harîf-i germ-rev-i bî-şekîbdür lüle

(Nâbî, G.727-8)

Nâbî bu beyitte lüleyi burçlar ve fekle ilişkilendirip ele alır. Eski astronomi bilgisine göre dünyanın merkez olduğu ve gezegenlerin de onun etrafında döndüğü kabul edilir. Sabit yıldızların bulunduğu sabiteler göğündeki on iki takım yıldızının her birine de burç denmiştir. Astrolojide ise burçlar hava, toprak, su ve ateş özellikli olmak üzere dörde ayrılır. Ateş burçları alanlara *burc-ı nârî* denilir ve bunlar koş, aslan, yaydır. Klasik şiirde burçların astrolojik özelliklerinden ziyade şekil ve isim benzerliğinden dolayı yakınlığı olan nesnelere ilgili kurulan benzetmeler hakimdir (Şentürk 2017: II/308-309). Beyitte de lüle, ateşle olan münasebetinden dolayı bu burçlarla ilişkilendirilip ele alınmıştır:

Sipîhr meclis-i rindâna bürc-i nârîdür
Anınçün âteş ile hem-nasîbdür lüle

(Nâbî, G.727-9)

Burada lüle, başında yakıcı bir ateş ve tüm semayı kaplayan dumanıyla sıkıntı içerisinde olup bu durumdan hiç şikayet etmeyen edepli bir kişi olarak düşünülür. Tütün ve lüleye ait gerçek unsurları içeren bu tablo aslında tütün içmenin ne kadar yaygın olduğunu dile getirmektedir:

Başında âteş-i sûzân duhânı çerhe revân
Yine şikâyete gelmez edîpdür lüle

(Nâbî, G.727-10)

Eski tıp bilgisine göre insan bedeninde kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört sıvı vardır. Bu sıvıların vücutta dengeli bir şekilde olması sayesinde kişi sağlıklı olur. Safranın merkezi karaciğerdir yani safra karaciğerde bulunur. Balgamın ise merkezi beyindir. Bu sıvıların insanların karakterlerine de etki ettiği inanılır. Bu dört sıvı ayrıca anasır-ı erbaa denilen maddenin dört unsuruyla da ilişkilendirilir. Bunların sahip olduğu kabul edilen soğuk, nemli, kuru ve yağ gibi dört özellikten ikisine dört sıvının sahip olduğu düşünülür. Buna göre su ve balgam soğuk ve nemli, ateş ve safra da kuru ve sıcak olarak sınıflandırılır. (Pala 2000: 21; Şentürk 2017: II/50-51). Tütünün ciğere verdiği zararı da hesaba katarak Nâbî de lülenin safrası olanların hastalığını artırırken balgam mizacına sahip olanlar için ise şifa olduğunu dile getirir:

Gürûh-ı safreviyâna maraz-fizâ ammâ
Mizâc-ı balgamiyâna tabîbdür lüle

(Nâbî, G.727-11)

Klasik şiirde çok sık kullanılan gül ve bülbül mazmunu üzerine şekillendirilen beyitte lüle, bazen yanan haliyle bazen de gamdan ve sıkıntıdan uzak olarak değerlendirilir. Gül sevgilinin, bülbül ise âşığın sembolüdür. Lüle; gül dalı üzerinde duran bir bülbül olarak düşünüldüğünde aşkından yanıp yakılmakta, gülün kendisi olduğunda ise kendine âşık olan güle türlü sıkıntılar vermekte, gamsız ve kedersiz olmaktadır. Bu haliyle o, hem gül hem de bülbüldür. Ayrıca eskiden lüleye takılan çubuklar genellikle gül ağacından yapılmaktaydı. Bu özellik düşünüldüğünde lüle güle benzetilir. Gül dalından yapılan çubuğun ucuna takılması açısından da lüle, gül dalı üzerinde durup dertli dertli öten bir bülbül olarak düşünülebilir:

Gehî yanar gehî halî turur nihâl üzre

'Acep ki hem gül ü hem 'andelîbdür lüle

(Nâbî, G.727-12)

Bezm, içkili ve eğlenceli dost toplantılarının adıdır. Buraya değer katan ve insanların neşesine neşe katan şarap, sürahi, kadeh ve afyon gibi bezm aletlerine Nâbî lüleyi de eklemiştir. Buraya kabul edilmek için yanıp yakılmak gerekir. Lüle de aslına ve özelliğine bakıldığında buraya uygundur:

Yanup yakılmayan olmaz sezâ-yı bezm-i kabûl

Bakılsa aslına Nâbî musîbdür lüle

(Nâbî, G.727-13)

Sonuç

Klasik şiirde sosyal hayata dair kullanılan malzemelerden biri de lüledir. Lülenin *saç kıvrımı* da dahil olmak üzere birçok anlamı bulunmakla birlikte çalışmanın konusunu teşkil eden tütün ile ilgili anlamı olmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde ismini, içine tütün konulan ve tütün çubuğunun ucuna takılan lüleden alan ve Eskişehir'le özdeşleşen lüle taşı hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, klâsik şiirimizde günlük hayatın vazgeçilmezlerinden olan tütün içme alışkanlığının insanlar arasında ne derece yaygın olduğu, insanlara keyif veren maddelerden biri olan tütünün kullanımında lülenin yeri, lülenin eğlence meclislerinde tiryakilerin vazgeçilmezlerinden olması, lülenin bezm aletlerinden sayılması, tütün çubuğu ve lülenin hammaddesi, yapımında kullanılan malzemeler, kullanım şekilleri, sevgilinin güzellik unsurları ifade edilirken tütün ve lüle arasındaki ilişki gibi konular çeşitli şairlere ait örneklerden hareketle ele alınmıştır. Son bölümde ise Nâbî'nin, tütünle ilgili anlamı doğrultusunda lüleyi ne şekilde ele aldığı dîvânındaki gazelinden hareketle izah edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan bu başlıklandırma ve değerlendirmeler neticesinde günlük yaşantının bir parçası olan lülenin klasik şiirin anlam dünyasında ve özelde Nâbî'de kendine yer edindiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Metin (1993). *Nefî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Algan, Ertuğrul (2015). Eskişehir'de Lületaş. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, c. 5, S. 8, s. 1-31.
- Ana Britannica (1989), c. 15, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Ayhan, Gökben (2010). Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi. *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIX/1, Nisan, s. 1-22.
- Baram, Uzi (1999). Clay Tobacco Pipes and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle-East: Artifacts os Social Tensions from the Ottoman Past, *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 3, No.3, p. 137-151.
- Bilgen, A. Nejat (2006). Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü'nde Ele Geçen Lületaş Mühür. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, S. 16, s. 17-21.
- Bilkan, Ali Fuat (1997). *Nâbî Dîvânı I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bilim, Cahit (1997). Deniz Köpüğü, Lületaş. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 8, s.89-130.
- Bozkurt, Rifat (1989). Lületaş Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 2, s. 193-204.
- Büngül, Nurettin Rüştü (Ty). *Eski Eserler Ansiklopedisi II*, Kervan Kitapçılık AŞ.
- Büyüik Larousse (1992), c. 15, İstanbul: İnterpress Basın ve Yayıncılık.
- Cengiz, Aysun (2011). *Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Devellioğlu, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Erkaplan, Emel (2000). *Eskişehir İl Merkezinde Lületaşından Üretilen Takı Örnekleri ve Yeni Tasarımlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tez., Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Eskişehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü (2014). *Lületaş*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Goodman, Jordan (1993). *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*. New York, Taylor & Francis e-Library, New York.
- Gümüşsoy, Emine (2013). 1830-1914 Arası Eskişehir Lületaş Madeni ile İlgili Bazı Tespitler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, S. 3, s. 169-193.
- Gündoğdu, Raşit, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Harmancı, Esat (ty.). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvânı*. <http://ekitap.kulturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- İnanan, Filiz, Derya Şahin (2017). Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 18, S. 32, s. 33-54.
- İşcan, Nejat (Ty.). *Beyaz Altın Lületaş Meerschaum*. Eskişehir: İşcan Yayınları.
- Kalaycı, Mehmet, Eyüp Öztürk (2017). 18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlîlî'd-Duğân Adlı Risâlesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 58:1, s.1-45.
- Kanar, Mehmet (2015). *Farsça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Say Yayınları.

- Karaköse, Saadet (1994). *Nev'î-Zâde Atâyi Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Kartal, Ahmet (2009). *Lügat-ı Nâcî*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Bayram Ali, Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin (2003). *Azmî-zâde Hâletî Dîvânı (Giriş ve Dîvânın Tıpkıbasımı; Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni)*. Harvard: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Kazancı, Nizamettin, Alper Gürbüz (2014). Jeolojik Miras Nitelikli Türkiye Doğal Taşları. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, c. 57, S. 1, s. 19-44.
- Koylu, Zafer (2008). XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 24, S. 71, s. 381-412.
- Kurtoglu, Orhan (2004). *Lebib Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kurtoglu, Orhan (2018). *Bosnalı Âsım Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Kutlar, Fatma Sabiha (2004). *Arpaemîni-Zâde Mustafa Sâmî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Orak, Kadriye Yılmaz (ty.). *İbrahim Tırsî ve Dîvânı İnceleme-Tenkidli Metin*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (1996). c. 3. Ankara: MEB Yayınları.
- Öztürk, Mürsel, Derya Örs (2006). *Burhan-ı Katî*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Özyıldırım, Ali Emre (ty.). *Keçecizâde İzzet Molla-Mihnetkeşan*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Pakalın, Mehmet Zeki (1996). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. c. III. İstanbul: MEB Yayınları.
- Pala, İskender (2000). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sarıkaya, Erdem (2008). *Ebubekir Celalî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin-İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Sezen, Tahir (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şentürk, Ahmet Atilla (2017). *Osmanlı Şiir Kılavuzu*. c. 2. İstanbul: Osedam Yayınları.
- Taşlıgil, Nuran, Güven Şahin (2011). Doğal ve Kültürel Özellikleriyle Lületaşı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, S. 16, s. 436-452.
- Tekin, Cengiz (1972). Lületaşı ve Ekonomik Değeri. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, c. 8, S. 2, s. 250-289.
- Tokat, Feyza (2014). Tıp Yazmalarında Yer Alan Madencilik ve Mineral Terimleri. *TÜBAR-XXXVI-Güz*, s. 321-368.
- Tunçbilek, Necdet (1955). Lületaşı. *Türk Coğrafya Dergisi*, C. XII, No. 13-14, s. 91-106.
- Turani, Adnan (1975). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* (1998). c. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Von Eisenstein, R. (1912). *Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien*. Viyana: Kommissionsverlag von Karl Gerolds Sohn.
- Yenikale, Ahmet, (ty.). *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Yenikale, Ahmet (2012). *Sümbül-Zâde Vehbî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 02.01.2020).
- Yılmaz, Aysel, Duygu Yetgin (2018). Seyyahların Anlatımı İle Osmanlı'nın Son 30 Yılındaki Eskişehir (1892-1922). *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 13, S. 2, s. 159-182.
- Yılmaz, Fehmi (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.